

ПИТАННЯ КАНОНІЧНОСТІ ТА АПОСТОЛЬСЬКОГО ПРЕЄМСТВА ЄПІСКОПАТУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ У 1920-Х РОКАХ

THE ISSUE OF CANONICITY AND APOSTOLIC SUCCESSION IN THE EPISCOPATE OF THE UKRAINIAN ORTHODOX AUTOCEPHALIC SYNODAL CHURCH

Постановка проблеми. Проблематика апостольського преємства в контексті обновленського руху 1920-х рр. постає як одна з недостатньо досліджених у сфері церковного права та історичної еkleзіології. У фокусі дослідження – зіставлення двох підходів: офіційної позиції РПЦ, яка вважала обновленський єпископат безблагодатним через переривання законного апостольського преємства, та позиції УПАСЦ, що прагнула зберегти зв'язок зі Вселенським православ'ям і уникала прямого визнання постанов II Помісного Всеросійського обновленського Собору 1923 р.

Актуальність. Питання благодатності та апостольського преємства єпископату залишається одним із наріжних каменів у сучас-

Апостольське преємство є одним із наріжних каменів еkleзіології, що виражає безперервну передачу благодаті та церковної влади від апостолів до їхніх наступників через рукопокладення. Ісус Христос, Вічний Первосвященник, силою життя вічного (Євр. 7:13,17), після звершення Свого спасительного подвигу та воскресіння з мертвих, дарував апостолам – а в їхній особі й їхнім наступникам – через Святого Духа виключне право бути посередниками між Богом і людиною для навчання, священнодіяння та управління в Церкві. Статтю присвячено аналізу богословсько-канонічного осмислення апостольського преємства, коли в межах Православної Церкви виникла суперечка щодо благодатності та канонічної

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Postgraduate student of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

ному православному богослов'ї, зокрема в українському церковному контексті. Після утворення Православної Церкви України (ПЦУ) у 2018 р. та надання їй Томосу про автокефалію Вселенським Патріархатом, у суспільному й богословському дискурсі відновилися полеміка щодо дійсності хіротоній, здійснених у попередніх церковних структурах. Саме тому дослідження богословських і канонічних аргументів УПАСЦ у справі визнання її хіротоній та відповідних контраргументів з боку Московського патріархату може служити корисним історичним і богословським прикладом для осмислення аналогічних питань у контексті сучасної ПЦУ, де питання апостольського преемства та благодатності єпископських хіротоній продовжує залишатися предметом полеміки та суспільної уваги. У цьому контексті історичний досвід УПАСЦ може стати цінним матеріалом для порівняльного аналізу моделей збереження і легітимації апостольського преемства в умовах юрисдикційного розділення.

Історіографія проблеми. Історичний аспект розвитку УПАСЦ був досліджений багатьма церковними та світськими дослідниками. Проблема ж апостольського преемства в контексті обновленського руху 1920-х років залишається відносно мало дослідженою у сучасній богословській та історико-церковній науці. Перші спроби її осмислення належать безпосереднім учасникам подій – представникам як обнов-

лєгітимності обновленської ієрархії. Метою статті є аналіз апостольського преемства єпископату Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви (УПАСЦ), процес їх прийняття до складу Російської Православної Церкви (РПЦ) та приклади полеміки щодо канонічності деяких обновленських єпископів. Головними акцентами є аналіз позицій Російської Православної Церкви щодо апостольського преемства обновленської ієрархії та підхід УПАСЦ, що прагнула зберегти єдність із вселенським православ'ям. Особлива увага приділена питанням аргументації безблагодатності обновленських єпископів та чину їх прийняття в РПЦ. У заключній частині статті розглянуто конкретний приклад полеміки між представниками двох напрямів, який демонструє практичне застосування богословських аргументів у процесі визначення канонічності. Результати дослідження засвідчують, що дискусія про апостольське преемство у 1920-х роках мала не лише теоретичний, а й еклезіологічно-політичний характер: вона виявила глибоку різницю у розумінні природи Церкви, її соборності та меж благодатності.

Ключові слова: апостольське преемство, обновленство, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), Українська Православна Автокефальна Синодальна Церква (УПАСЦ), Російська Православна Церква (РПЦ), Московський патріархат.

ленської, так і «тихонівської» гілок Православ'я. У публікаціях 1920–1930-х років («Голос православної України» [Голос Православної України, 1925], «Український православний благовісник» [Український Православний Благовісник, 1925], Акти святійшого Тихона, патріарха Московського і всієї Росії [Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, 1994]) переважає апологетичний характер викладу, де питання апостольського преемства розглядалося як аргумент у полеміці щодо канонічної легітимності обновленської ієрархії.

Прот. Валерій Лаврінов – автор монографії «Обновленський розкол у портретах його діячів», в якій він представляє портрети ключових фігур обновленського руху, охарактеризовує їх віковий, соціальний та освітній ценз. У збірнику зібрані короткі біографії 420 архієреїв, які брали участь в обновленському русі, а також біографії обновленських діячів з кліриків і мирян, як на території СРСР, так і за його межами [Прот. Валерій, 2016].

Незважаючи на наявні публікації, саме контекст визнання хіротоній та богословська аргументація як зі сторони обновленської Церкви, так і зі сторони Московського патріархату залишаються малодослідженими.

Метою даного дослідження є аналіз питання апостольського преемства єпископату УПАСЦ, процес їх прийняття до складу РПЦ та приклади полеміки щодо

Apostolic succession is one of the cornerstones of ecclesiology, expressing the continuous transmission of grace and church authority from the apostles to their successors through the laying on of hands. Jesus Christ, the Eternal High Priest, by the power of eternal life (Heb. 7:13,17), after the accomplishment of His saving feat and resurrection from the dead, granted the apostles – and in their person and their successors – through the Holy Spirit the exclusive right to be mediators between God and man for teaching, sacred service and governance in the Church. The article is devoted to the analysis of the theological and canonical understanding of apostolic succession, when a dispute arose within the Orthodox Church regarding the grace and canonical legitimacy of the renewal hierarchy. The purpose of the article is to analyze the apostolic reception of the episcopate of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church (UPASC), the process of their acceptance into the Russian Orthodox Church (ROC) and examples of polemics regarding the canonicity of some Renewal bishops.

The main emphasis is on the analysis of the positions of the Russian Orthodox Church regarding the apostolic reception of the Renewal hierarchy and the approach of the UPASC, which sought to preserve unity with universal Orthodoxy. Special attention is paid to the issues of arguing for the gracelessness of Renewal bishops and the order of their acceptance into the ROC. The final part of the article considers a specific example of a polemic between representatives

канонічності деяких обновленських єпископів.

Головними акцентами у статті є аналіз позицій Російської Православної Церкви щодо апостольського преемства обновленської ієрархії та підхід УПАСЦ, що прагнула зберегти єдність із вселенським православ'ям. Особлива увага приділена питанням аргументації безблагодатності обновленських єпископів та чину їх прийняття в РПЦ.

Об'єктом дослідження є канонічна аргументація, викладена в апостольських правилах, соборних резолюціях і церковних документах, що трактували оновленський рух як відступ від істинної церковності. Предметом виступає богословська полеміка між прихильниками РПЦ та УПАСЦ.

Виклад основного матеріалу. Апостольське преемство є одним із наріжних каменів еклезіології, що виражає безперервну передачу благодаті та церковної влади від апостолів до їхніх наступників через рукопокладення. Ісус Христос, Вічний Первосвященник, силою життя вічного (Євр. 7:13,17), після звершення Свого спасительного подвигу та воскресіння з мертвих, дарував апостолам – а в їхній особі й їхнім наступникам – через Святого Духа виключне право бути посередниками між Богом і людиною для навчання, священнодіяння та управління в Церкві (Ін. 20:22–23; Мф. 28:18–20; Ін. 21:15–16; Мф. 16:18–19). Саме їм Христос відкрив усе необхідне для устрою Царства Божого на землі (Діян. 1–3), бо про них і про тих, хто освятиться через їхнє служіння, Він молився у Своїй Первосвященницькій молитві (Ін. 17:20) і благословив їх під час вознесіння на небо. Як наголошує св. Іриней Ліонський, апостольське спадкоємство виступає гарантією істинності церковного вчення: «Тому належить слідувати пресвітерам в Церкві тим, які мають преемство від Апостолів і разом з преемством єпископства з благовоління Отця отримали відоме дарування істини» [Іриней Ліонський, сщмч., 2013, с. 33].

Щодо апостольського преемства та, відповідно, канонічності обновленської ієрархії точились неабиякі суперечки.

of the two directions, which demonstrates the practical application of theological arguments in the process of determining canonicity. The results of the study show that the discussion about apostolic succession in the 1920s was not only theoretical, but also ecclesiological-political in nature: it revealed a deep difference in the understanding of the nature of the Church, its catholicity, and the limits of grace.

Keywords: *apostolic succession, renewal, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church (UPASC), Russian Orthodox Church (ROC), Moscow Patriarchate..*

Особливо яскраво описують цю проблему, «чини прийому в Православну Церкву з обновленського розколу», розроблені Священним Синодом Російської Православної Церкви, як механізм воз'єднання єпископів, кліриків та мирян, які перебували в обновленстві. Ці документи опубліковані у віснику Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету [Чини приєма в Православную Церковь из обновленческого раскола, 2018, с. 133–149].

Посилаючись на 8 правило I Вселенського Собору та 79 і 12 правила Карфагенського Собору, Святійший Патріарх і Священний Синод Російської Православної Церкви вважали можливим благословити єпархіальним архієреям «приймаючи» до спілкування та єдності з Православною Церквою кліриків (пресвітерів і дияконів), які «виправили своє ставлення і бажають увійти до кафоличної єдності» з обновленського розколу «у своїх ступенях священства», якщо вони письмово відречуться від «обновленського розколу» та рішень II Помісного Всеросійського обновленського Собору 1923 року, публічно принесуть покаєння, пообіцяють перебувати в єдності зі Святійшим Патріархом і виконувати всі церковні канони та розпорядження Священного Синоду при Патріархові Російської Православної Церкви [Чини приєма в Православную Церковь из обновленческого раскола, 2018, с. 139]. Обновленські єпископи, які виявляли бажання возз'єднатися з Російською Православною Церквою, відповідно до встановленого порядку мали подати письмову заяву на ім'я Вищої Церковної Влади. У ній вимагалось детально викласти всі порушення, допущені під час перебування в розколі, зокрема – визнання незаконної, самочинно створеної церковної адміністрації замість канонічної Патріаршої влади, участь у II Помісному Всеросійському обновленському Соборі 1923 р., співучасть у неправомірних єпископських хіротоніях, рукоположення осіб, що перебували у другому шлюбі, дозвіл других шлюбів для священнослужителів, а також отримання від обновленського Синоду різних нагород і титулів.

Заявники повинні були також подати письмове сповідання православної віри та офіційне зречення від обновленських помилок і постанов II Помісного Всеросійського обновленського Собору 1923 року.

Таким чином, канонічна процедура прийняття обновленських ієрархів передбачала не лише формальне покаєння, а й повне документальне визнання допущених порушень церков-

ного порядку та публічне засвідчення повернення до єдності з канонічною Церквою.

На відміну від російського обновленського руху, УПАСЦ по-справді підкреслювала свою приналежність до вселенського православ'я та обережно поставилась до постанов II Помісного Всеросійського обновленського Собору 1923 року. В Соборному посланні Священного Синоду УПАСЦ визначала себе як «Православну Українську Церкву, що за преемством від Грецької завжди була і залишається великою гілкою Єдиної, Святої, Соборної і Апостольської Церкви, поєднаної з нею єдністю віри та братньої любові, у спілкуванні з усіма східними патріархами і самостійними Священими Синодами» [Послання Священного Синоду Української Православної Церкви Архіпастирям, Пастирям і вірним чадам її, 1925, с. 1].

На практиці це виявилось у рішенні II Всеукраїнського Помісного Собору 11–24 травня 1925 р. утриматися від запровадження в життя постанов II Всеросійського обновленського Собору 1923 р., що відбувався у Москві. Український Собор обґрунтував це повагою до вселенського церковного порядку, заявивши про потребу перегляду рішень московського зібрання на майбутньому Вселенському Соборі. Це свідчило про самостійні кроки, вже проголосившої свою автокефалію, Української Синодальної Церкви.

Особливо цікавим для дослідження є «чиноприйом обновленської ієрархії», датований по змісту не раніше 25 червня – не пізніше 1 жовтня 1925 р., де особливо наголошувалось на «безблагодатності» обновленства: «В обновленстві вичерпалося передання благодаті, бо припинилося законне наступництво ієрархічної влади» [Чини приєма в Православную Церковь из обновленческого раскола, 2018, с. 140]. Були звинувачення в тому, що обновленство цю владу не здобуло законно – через «церковне наступництво», а захопило її обманом і насильно. Ті, хто узурпував недане, хоча й отримали хіротонії від отців через рукопокладення, відпавши самовільно та через розкол від Тіла Христового, втратили благодать священства, що походить від цього Тіла, й тим стали мирянами, «не мають влади ні хрестити, ні рукопокладати», і не можуть передавати іншим благодать Святого Духа, від якої самі відпали [Чини приєма в Православную Церковь из обновленческого раскола, 2018, с. 141]. У цьому ж документі були положення щодо прийняття єпископів, висвячених єпископами «православного посвячення», але під час перебування цих єпископів в обновленстві. Незважаючи на від-

повідність канонічним вимогам щодо шлюбного стану та своїх моральних якостей, вони не могли бути прийнятими у суцшому сані, а мали бути хіротонізовані знову.

Російська Православна Церква, доводячи безблагодатність обновленської ієрархії, спиралася на численні апостольські правила та соборні постанови, які визначають канонічний порядок поставлення єпископів і недійсність самочинних висвячень. Зокрема, посилаючись на 35 апостольське правило, в якому зазначалось: «Єпископ нехай не насмілюється поза межами своєї єпархії рукопокладати в містах і селах, йому не підпорядкованих. Якщо ж викритий буде у тому, що вчинив подібне без погодження із тими, в чиєму підпорядкуванні знаходяться ці міста і села, то нехай будуть позбавлені сану і він, і той, кого він поставив» [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 45].

У 13-му правилі Антіохійського собору йдеться про те, що якщо єпископ самовільно втручається у чужі справи та здійснює висвячення без належного покликання, усе звершене ним вважається недійсним, а сам він має бути позбавлений свого чину [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 166]. Аналогічна думка міститься у 22-му правилі того ж собору, яке визнає незаконним перехід кліриків від свого єпископа до іншого без канонічного дозволу [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 170].

Відповідно до 6-го правила I Вселенського собору, особа, поставлена єпископом без згоди митрополита, не може визнаватися у цьому сані [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 104]. Подібну норму повторює і 19-те правило Антіохійського собору.

Стосовно можливості прийняття самочинної ієрархії через покаяння святий Василь Великий зазначав, що ті, хто відпали разом із непокірними, можуть бути прийняті у своєму сані лише за особливим рішенням Церкви [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 302]. Це свідчить, що застосування ікономії до таких випадків є винятковим і залежить від соборного розсуду.

З огляду на канонічну традицію, самочинні збори прирівнюються до єретичних, про що наголошується у 6-му правилі II Вселенського собору [Книга правил святих апостолів, 2008, с. 138]. Таким чином, у церковно-правовому сенсі обновленська ієрархія вважалася самочинною і такою, що перебуває поза благодатними межами Церкви.

У своєму посланні патріарх Московський і всієї Росії Тихон (Беллавін) підкреслював, що розпорядження обновленців, які керували Церквою в його відсутність, недійсні, оскільки, ця вла-

да відділила себе від єдності Вселенської Церкви, та не мають канонічного преемства законної Церковної влади [Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, 1994, с. 291].

Натомість обновленці у соборних постановах усіляко намагалися підтвердити свій канонічний статус. Зокрема, на Всеукраїнській Передсоборній нараді в м. Харкові 11–15 листопада 1924 р. прозвучали аргументовані спростування претензій обновленців, яких «тихонівці» звинувачували у «безбожності, ересі та розриві канонічного преемства церковної влади» [Всеукраинское Предсоборное Совецание, 1925, с. 8].

Архієпископ Полтавський і Прилуцький Йосип (Кречетович) посилався на резолюцію патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Беллавіна) від 5 (18) травня 1922 р. на звернення «Ініціативної групи прогресивного духовенства» щодо подальшого функціонування патріаршої канцелярії після його зречення. У ній патріарх доручав передати синодальні справи митрополиту Ярославському та Ростовському Агафангелу (Преображенському), після приїзду його до Москви, а справи по Московській єпархії – єпископу Клинському Інокентію (Летяєву), а до його прибуття – єпископу Семиреченському та Верненському Леоніду (Скобеєву) [Левитин-Краснов і Шавров, 1996, с. 86–87].

На підставі цього архієпископ Полтавський і Прилуцький Йосип (Кречетович) робив висновок, що саме через єпископа Семиреченського та Верненського Леоніда (Скобеєва), який виконував доручення патріарха, і через осіб, яким він згодом передав управління, не було перервано канонічного преемства церковної влади. Отже, обновленський єпископат, за логікою доповідача, не був узурпатором, а законним носієм апостольського преемства [Всеукраинское Предсоборное Совецание, 1925, с. 10].

У цьому контексті цікаво розглянути аргументи та докази канонічності деяких єпископів обновленців. Наприклад, на Соборі Православних Єпископів усієї України у м. Лубни зі створення Соборно-Єпископської Церкви від 4–5 червня 1925 р. гостро постало питання доведення апостольського преемства єпископів, які брали участь. Щодо колишнього обновленського єпископа Павла Погорілка надавались такі пояснення, які підтверджували чинність його архієрейської хіротонії:

1. Протоіерей Павло був обраний Собором Православних Єпископів України 1922 р. на єпископа Кам'янецького, що відповідає вимозі 3 правила VII Вселенського Собора;

2. Єпископська хіротонія здійснювалась єпископами, які на той момент не були під заборонаю. Хіротонія відбулася 15–28 січня 1923 р., а патріарша заборона митрополита Московського Антоніна (Грановського), що хіротонісав єпископа Павла (Погорілка), сталася 2 квітня 1924 р.;

3. Затвердження єпископа Павла Погорілка єпископом Кам'янецьким з наданням йому права керування канонічними українськими парафіями Поділля та прийняття його до «церковного єднання» православними єпископами Поділля учинено актом 10 лютого 1923 р. в м. Вінниці [Державний архів Харківської області, арк. 8].

Також, як прецедент, наводився приклад єпископа Олександра (Раєвського), висвяченого також митрополитом Московським Антоніном (Грановським), за два дні до хіротонії єпископа Павла Погорілка. В обновленстві архієпископ Таврійський та Сімферопольський – Олександр (Раєвський) 26 червня 1924 р. приніс покаяння патріарху Московському і всієї Росії Тихону (Беллавіну) і був прийнятий у сані єпископа та призначений єпископом Керченським (РПЦ), вікарієм Одеської єпархії [Державний архів Харківської області, арк. 10].

Висновки. Узагальнюючи викладений матеріал, можна зробити висновок, що суперечка навколо апостольського преємства в контексті обновленського руху 1920-х років мала не лише богословське, а й виразне канонічно-політичне значення. З одного боку, представники РПЦ аргументували свою позицію тим, що обновленська ієрархія втратила благодать через порушення церковної єдності, самочинне створення «Вищої Церковної Влади» та нехтування апостольськими правилами. Вони наполягали, що апостольське преємство не може існувати поза соборністю й канонічним зв'язком зі Вселенською Церквою, навіть, якщо формально лінія рукопокладення залишалася безперервною.

З іншого боку, обновленські єпископи намагалися обґрунтувати власну канонічність, посилаючись на законну передачу Церковної влади патріархом Московським і всієї Росії Тихоном (Беллавіном), чинні єпископські рукопокладення, отримані від законно поставлених архієреїв, а також здійснення хіротоній та зміна юрисдикційного підпорядкування деяких архієреїв до офіційної заборони з боку РПЦ.

У практичному вимірі, механізм прийняття обновленських архієреїв до єдності з РПЦ демонструє поєднання канонічного принципу суворості з ікономією. Церква не завжди вимага-

ла повторного рукопокладення, визнаючи свячення дійсними за умови публічного покаяння та відновлення єдності. Такий підхід відображав прагнення не лише відновити канонічний порядок, а й зберегти безперервність церковного служіння та духовну спадкоємність.

Таким чином, аргументація обох сторін показує, що проблема апостольського преемства виходила далеко за межі формальної канонічності. Вона ставала критерієм церковної ідентичності, засобом легітимації духовної влади та мірилом єдності з уселенським православ'ям у час глибоких внутрішніх розколів і реформаторських спроб.

1. *Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.*, сост. М. Е. Губонин, Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994, 1064 с.
2. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Переклад Патріарха Філарета (Денисенка) за Біблією рос. мовою, яка була перекл. з євр. та грец. мов у другій пол. XIX ст. (Синодальне видання Рос. біблійного товариства, Москва, 2002), Київ: Видання Київської Патріархії УПЦ Київського Патріархату, 2004, 1407 с.
3. Всеукраинское Предсоборное Совецание, *Голос Православной Украины*, Харьков, 1925, № 1–2 (січень), с. 4–12.
4. *Голос Православной Украины*, Харьков, 1925, № 10, с. 2–4.
5. *Державний архів Харківської області*, ф. Р–845, оп. 2, спр. 825, арк. 2–16.
6. Іриней Ліонський, сщмч., (2013), *Творіння*, під ред. Святішого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета, Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 620 с.
7. *Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців*, Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008, 368 с.
8. Левитин-Краснов А., Шавров В., (1996), *Очерки по истории русской церковной смуты*, Москва: Künstnacht (Schweiz): Крутицкое патриаршее подворье, Institut Glaube in der 2. Welt, 672 с.
9. Послання Священного Синоду Української Православної Церкви Архіпастирям, Пастирям і вірним чадам її, *Голос Православной Украины*, Харьков, 1925, № 13 (1 липня), с. 1.
10. Прот. Валерий Лавринов, (2016), *Обновленческий раскол в портретах его деятелей*, Москва: Общество любителей церковной истории, 736 с.
11. *Український Православний Благовісник*, Харків, 1925, № 14, с. 1–3.
12. Чины приема в Православную Церковь из обновленческого раскола. Документы Патриарха Тихона и Патриаршего Местоблюстителя митрополита Петра 1923–1925 гг., публ. свящ. А. В. Мазырина и диак. С. К. Николаева, вступ. ст. и примеч. свящ. А. В. Мазырина, *Вестник ПСТГУ. II: История. История Русской Православной Церкви*, 2018, с. 133–149.

1. *Akty sviateishego Tikhona, Patriarkha Moskovskogo i vseia Rossii, pozdneishie dokumenty i perepiska o kanonicheskom priemstve vysshei tserkovnoi vlasti. 1917–1943 gg.*, sost. M. E. Gubonin, Moskva: Izd-vo Pravoslavnogo Sviato-Tikhonovskogo Bogoslovskogo in., 1994, 1064 s. [In Russian].
2. *Bibliia*. Knyhy Sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. Perklad Patriarkha Filareta (Denysenka) za Bibliieiu ros. movoiu, yaka bula perekl. z yevr. ta hrets. mov u druhii pol. XIX st. (Synodalne vydannia Ros. bibliinoho tovarystva, Moskva, 2002), Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu, 2004, 1407 s. [In Ukrainian].
3. Chiny priema v Pravoslavnuuu Tserkov iz obnovlencheskoho raskola. Dokumenty Patriarkha Tikhona i Patriarshego Mestobliustytelia mytropolyta Petra 1923–1925 gg., publ. sviashch. A. V. Mazyrina i diak. S. K. Nikolaieva, vstup. st. i primech. sviashch. A. V. Mazyrina, *Vestnik PSTGU. II: Istoriiia. Istoriiia Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*, 2018, s. 133–149. [In Russian].
4. *Derzhaunyi arkhiv Kharkivskoi oblasti*, f. R–845, op. 2, spr. 825, ark. 2–16. [In Ukrainian].
5. *Golos Pravoslavnoy Ukrainy*, Kharkov, 1925, № 10, s. 2–4. [In Russian].
6. Irynei Lionskyi, smch., (2013), *Tvorinnia*, pid red. Sviateishoho Patriarkha Kyivs'koho i vsiei Rusy-Ukrainy Filareta, Kyiv: Vydavnychyi viddil UPTs Kyivs'koho Patriarkhatu, 620 s. [In Ukrainian].
7. *Knyha pravyl sviatykh apostoliv, Vselenskykh i Pomisnykh Soboriv i sviatykh Otsiv*, Kyiv: Vydannia Kyivs'koi Patriarkhii Ukrain's'koi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivs'koho Patriarkhatu, 2008, 368 s. [In Ukrainian].
8. Levitin-Krasnov A., Shavrov V., (1996), *Ocherki po istorii russkoi tserkovnoi smuty*, Moskva: Künsnacht (Schweiz): Krutitskoe patriarshee podvor'e, Institut Glaube in der 2. Welt, 672 s. [In Russian].
9. Poslannia Sviashchennoho Synodu Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Arkhypastyriam, Pastyriam i virnym chadam yii, *Holos Pravoslavnoi Ukrainy*, Kharkiv, 1925, № 13 (1 lypnia), s. 1. [In Ukrainian].
10. Prot. Valerii Lavrynov, (2016), *Obnovlencheskii raskol v portretakh ego deiatelei*, Moskva: Obshchestvo liubitelei tserkovnoi istorii, 736 s. [In Russian].
11. *Ukrayins'kyi Pravoslavnyi Blahovisnyk*, Kharkiv, 1925, № 14, s. 1–3. [In Ukrainian].
12. Vseukrainskoe Predsobornoe Soveshchanie, *Golos Pravoslavnoi Ukrainy*, Kharkov, 1925, № 1–2 (sichen'), s. 4–12. [In Russian].